

De altaren in de St.-Walburgiskerk in de 16e eeuw

Verslag van een speurtocht

Jos Hartman is één van de auteurs van het boek over de St.-Walburgiskerk. Na sluitingstijd voor de aanlevering van de kopij deed hij een ontdekking die nieuw licht kan werpen op de plaatsen van de altaren in de middeleeuwse kerk. De ondertitel van deze bijdrage luidt 'verslag van een speurtocht'. Daarmee wordt vooral gepoogd aan te geven dat het artikel niet af is: nog veel vragen zijn zonder antwoord gebleven. Wellicht wil iemand de speurtocht voortzetten...

Inleiding

Zoals veel grote middeleeuwse kerken had ook de St.-Walburgiskerk vele altaren. Op het eind van de 16e eeuw moeten het er rond de 30 zijn geweest. De kerk bood een rijke aanblik.

Wie zich daar tegenwoordig nog een beeld van wil vormen, hoeft niet ver te reizen: de parochiekerk St. Nikolai in Kalkar en de dom in Xanten hebben een groot deel van hun middeleeuwse altaren in situ behouden.

Naar de altaren van de St.-Walburgiskerk is nog weinig systematisch onderzoek verricht. Dit geldt trouwens voor de hele inrichting van de kerk in de Middeleeuwen.

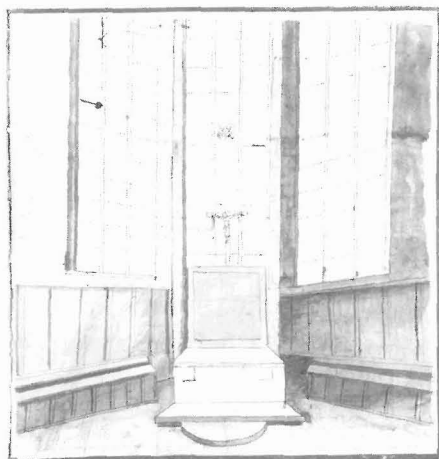
Het onderzoek naar de altaren is een tocht langs een aantal valkuilen. Er zijn verschillende begrippen die soms door elkaar heen lopen. Er zijn altaren voor gilden en voor vicarieën. Het begrip vicarie is in onbruik geraakt. Het is niets anders dan een vermogen dat door de stichter apart is gezet om uit de opbrengsten daarvan een priester te betalen (de vicaris), voornamelijk voor het lezen van missen op feestdagen van de heilige(n) aan wie het altaar was gewijd, en/of op de sterfdagen van de stichter(s), en/of op andere bijzondere dagen. Het recht van benoeming van de priester (collatierecht) was zeer divers geregeld en

vaak een twistpunt. Soms was het kapittel de collator, soms de raad, soms de landshoofd. Het is denkbaar dat op één altaar meer dan één vicarie was gevestigd. Maar ze waren niet op alle altaren gevestigd. Op gildealtaren hoefde niet een vicarie gevestigd te zijn: de gilden betaalden dan een priester per keer om de mis te lezen. De patrocinia (wijdingen aan een heilige) verschillen nogal. Zo kan een altaar voorkomen onder heel verschillende namen. De vicarieën hebben niet allemaal continue bestaan. Er zijn er verdwenen, soms door samenvoeging met andere vicarieën. Andere kwamen erbij door splitsing of naamsverandering.

De bronnen

Voor het onderzoek naar de plaats van de altaren zijn diverse bronnen gebruikt. Allereerst zijn er de expliciete plaatsaanduidingen in de archiefstukken. Deze bevinden zich in het kapittelarchief, het archief van de vicarieën, dat van de kerkmeesters, en wellicht ook de archieven van de gilden. Concrete plaatsaanduidingen zijn echter schaars.

Een tweede ingang voor het onderzoek is de kerk zelf. Er zijn door de indeling van de kerk plekken aan te wijzen waar de altaren hebben gestaan. Dit zijn altijd de oostwanden van de kapellen en transepten en de westelijke zijden van de pijlers.

De mis werd altijd opgedragen met het gezicht naar het oosten en de rug naar het volk. In de kerk is een aantal schilderijen aan te wijzen in kapellen en op pijlers die mogelijk een verband hebben met een altaar dat daar heeft gestaan. In zijn doctoraalscriptie, *De pijler-, muur- en gewelfschilderingen in de Walburgkerk te Zutphen* (Amsterdam, 1985) legt J. Schenk als eerste dit verband, zij het dat hij er een ander doel mee had, de interpretatie van de schilderijen.

Dan is er als derde ingang de bouwgeschiedenis van de kerk. De altaren die al voor circa 1370 worden genoemd, kunnen niet in de kooromgang hebben gestaan. Ze moeten ofwel hebben gestaan op plekken die er toen al waren, of ze zijn verplaatst naar een plek zo dicht mogelijk daarbij. De middeleeuwse mens beschouwde de plek van een altaar als heilig, toebehorende aan een heilige, en had derhalve de neiging om altaren zo min mogelijk te verplaatsen. Als het echt niet anders kon, liet men ze dan toch nog zoveel mogelijk op de zelfde plaats, tenzij er vanwege de bijzondere betekenis van het altaar een andere prominente plek gezocht moest worden.

Een vierde interessante ingang wordt ook gevormd door de *Acta Visitationis*, de census van het kerkelijk vermogen die door Deventer bisschop Egidius de Monte in 1570-1571 in zijn bisdom liet uitvoeren.

Deze census is bewaard gebleven in twee handschriften die in 1888 zijn gepubliceerd.

Ook in Zutphen zijn de visitatoren van de bisschop geweest. Zij hebben de prebenden van de kanunniken opgesomd en vervolgens de vicarieën die er op dat moment waren.

In Zutphen begint deze census met het altaar van het H. Sacrament en gaat verder met het altaar van het H. Kruis. Als vierde altaar wordt het altaar van St. Michaël genoemd, als achtste altaar dat van de Vier Leraren en als negende het altaar van St. Christoffel en Onze Lieve Vrouw. Het altaar van het H. Kruis stond in elk kerk waar dit patrocinium voorkwam in de viering (de kruising tussen transept, koor en middenschip). Het was dan vaak het altaar waar de zondagse mis voor het

Tijdgrenzen

De 13e-eeuwse kerk kende als geschikte plekken voor vicarie-altaren eigenlijk alleen de kapellen aan weerszijden van het koor, de oostwanden van de transepten, en de westzijde van de pijlers tussen schip en zijbeuken. (Ik ga uit van de reconstructie van de 13e-eeuwse kerk door ter *Kuile en het Kwartier van Zutphen).

Een eerste belangrijke tijdgrens is de periode rond 1380-1425 toen de kooromgang gedeelte na gedeelte gereed kwam en er altaren in konden worden gezet. De zijkapellen van het hoogkoor en daarmee ook de altaren die erin stonden, moesten daarvoor verplaatst worden. Een tweede tijdgrens is de periode rond 1490-1510, toen de beide "nije wercken", de dwarskapellen in het verlengde van de beide transepten, gereed kwamen. Daarvoor hoefden waarschijnlijk geen altaren te wijken, maar zeker weten we dat niet.

De Walburgiskerk is een kerk met veel kapellen. Dat maakt deze prent uit 1744 wel duidelijk!

volk werd gehouden en het had dus een van de functies van een huidig parochie-altaar.

Deze volgorde doet vermoeden dat de visitatoren, komende van het hoogkoor, door de kerk zijn gelopen, door de viering, rechtsom door het noordertransept, via de kooromgang van noord naar zuid, door het zuidertransept en mogelijk de zuiderdwarskapel, de huidige Annakapel, vervolgens van oost naar west langs de altaren die tegen de pijlers tussen middenschip en zijbeuken stonden, naar de toren, vervolgens van west naar oost langs de altaren tegen de pijlers tussen middenschip en noorderzijbeuk naar het noordertransept. In deze rondgang was het altaar van het H. Kruis het tweede altaar van de opsomming. Het stond in de viering.

Het altaar van St. Michaël was het vierde altaar in de opsomming. Het moet bestaan hebben op de plek waar nu nog de schildering van St. Michaël te zien is, nl. in de eerste kapel aan de noordzijde van de kooromgang. Dit is inderdaad de vierde denkbare plek voor een altaar. De derde

denkbare plek, ertussenin, zou dan de oostwand van het noordertransept zijn, "onder de kogel" en onder het wandbord met het Onze Vader. De altaren van de Vier Leraren en St. Christoffel en O.L.V. bevinden zich dan inderdaad op de achtste en negende mogelijke plaats, als we er vanuit gaan dat zich in de vierde kapel geen altaar bevond, vanwege de daar aanwezige kooromgang, en dat in de doorgang tussen kooromgang en Raadskapel geen vicariealtaren stonden. Deze plekken komen exact overeen met de schilderingen van de vier kerkvaders (Leraren) in de vierde kapel aan de zuidzijde van de kooromgang. Deze schilderingen kunnen rechtstreeks in verband worden gebracht met de altaren van de Vier Leraren en van St. Christoffel en O.L.V. waarvan de plaatsen uit de bronnen bekend zijn.

Een rondgang langs de altaren

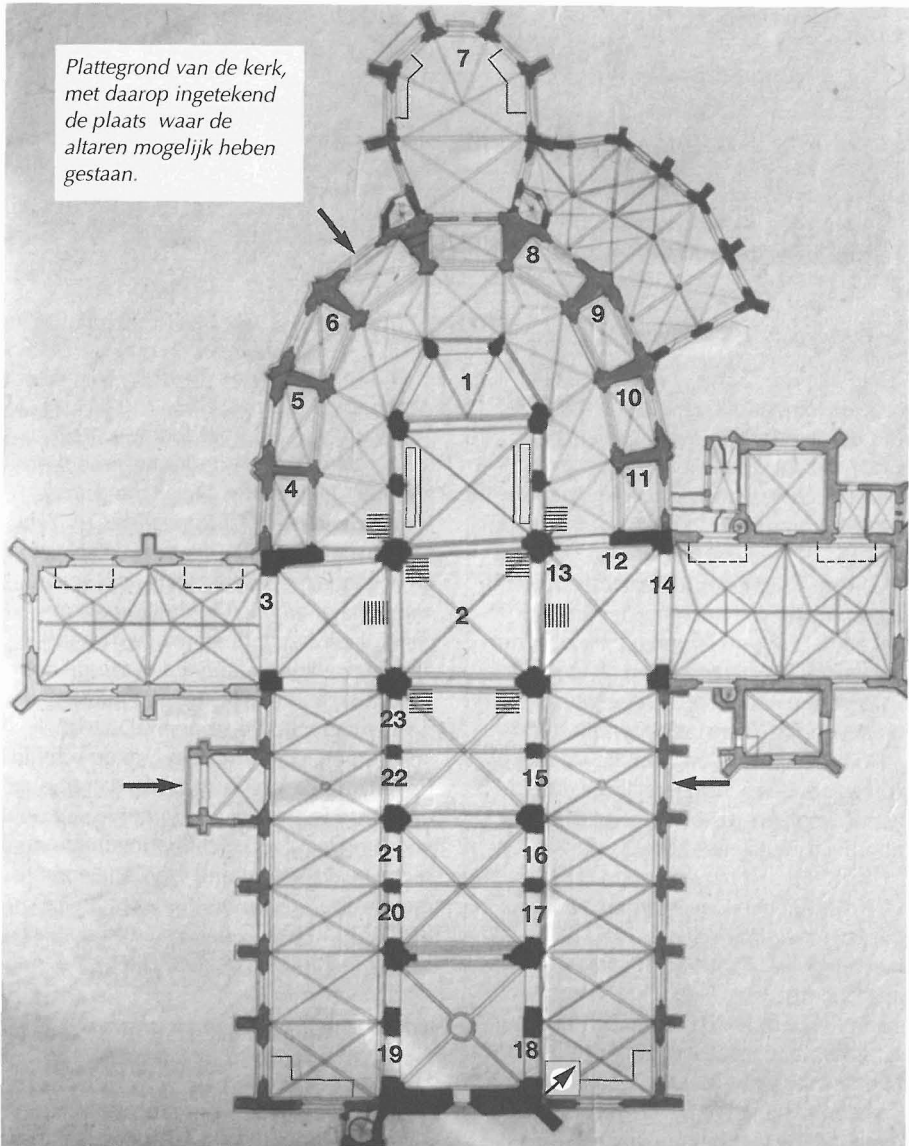
Hieronder worden de altaren van de kerk besproken. We beginnen met het hoofd-altaar van het kapittel, vervolgens het altaar

in de crypte, het Maria-altaar van de parochie, en dan maken we vanuit de viering de rondgang langs de vicariaaltaren, in de volgorde van de rondgang van de visitatoren in 1570. Tenslotte bespreken we de gilde altaren en de altaren waarvan de plaats (nog) niet is te traceren.

1. Het hoofdaltaar

Het hoofdaltaar bevond zich op het hoogkoor aan de oostzijde. Uit de verspringin-

gen van de hoogte waarop de kolonetten aan de pijler tussen de vierkante koortravee en de koorsluiting beginnen, kan worden opgemaakt, dat de vloer van de koorsluiting een trede hoger was dan de vloer van het hoogkoor zelf. Op dat hogere gedeelte heeft het hoogaltaar gestaan. Vermoedelijk was het altaar aan Walburgis gewijd, aan de beschermheilige van het kapittel. Het is niet ondenkbaar dat het ook aan Maria was gewijd,

omdat het kapittel waarschijnlijk pas rond 1050 is opgericht, en dus later dan de kerk zelf.

II. Het altaar in de crypte

In de crypte bevond zich een altaar. Het wordt genoemd in 1389 (*Matthaeus, *Analecta*, I, 1738, p. 732) Op bepaalde feestdagen worden er missen gelezen door de "krofteners", de priesters die periodiek aangewezen zijn om missen te lezen in de crypte (volgens een verordening voor de krofteners uit 1389). Dit zijn niet alleen de Mariafeesten, maar ook andere feesten.

III. Het Maria-altaar

Aan het eind van de 14e eeuw is er sprake van het Maria-altaar achter het koor. Er is sprake van een *upper krone*, ook van kaarsenstichtingen (zie de korte bijdrage van drs M.R. Hermans in *De Sint Walburgiskerk in Zutphen*).

Wat weten we van dit altaar? Het was een belangrijk altaar. Er zijn geen vicarieën op gevestigd. De precieze plek ervan weten we niet. De veronderstelling ligt voor de hand dat het altaar in de middelste kapel van de kooromgang heeft gestaan. Dat is op zich een aanmerkelijke plek voor het altaar gewijd aan de patrones van de parochie. Deze plek roept wel vragen op, zoals:

- waar stond het altaar voordat de kapel gebouwd werd, dus vóór circa 1390?
- waar stond het altaar nadat de achterwand van de kapel was doorgebroken? In 1392 is begonnen met de bouw van de Raadskapel, dus na ergens rond of na circa 1410 zal die wand zijn doorgebroken.

Het is denkbaar dat het hoofdaltaar een dubbel patrocinium had, omdat het kapittel later gesticht werd dan de parochie.

Op de tweede vraag zijn twee waarschijnlijke antwoorden mogelijk. Het kan zijn dat het altaar na de bouw van de Raadskapel daarheen verhuisd is. Daarvoor pleit dat de middelste kapel wel wat klein is om een altaar in het midden te hebben waarlangs dan aan weerskanten nog voldoende ruimte moest zijn om mensen door te laten naar de Raadskapel. Daar-

Glas afkomstig uit de Walburgiskerk nu in Rijksmuseum, Amsterdam.

voor pleit ook de overweging dat het aanmerkelijk is dat de patroon van de stad een grotere kapel had dan willekeurige andere heiligen. Ertegen pleit dat de Raadskapel nooit Mariakapel wordt genoemd. Ten tweede was er een ander altaar in de Raadskapel, nl. het altaar gewijd aan St. Fabianus en Sebastianus.

Uit een tekening, bewaard in het archief van de Rekenkamer (Rijksarchief in Gelderland) inv.nr. 1108 krt.nr. 287, weten we dat er zich een altaar bevond onder het oostvenster in het midden van de kapel. Dit zal het altaar van de H. Fabianus en Sebastianus geweest zijn. Aan weerskanten bevonden zich gestoelten, die halverwege de belendende ramen begonnen. Dat moet dan het gestoelte voor de Raad geweest zijn.

Het is dus waarschijnlijk dat het altaar altijd op dezelfde plaats is gebleven: in de middelste kapel van de kooromgang. Het moet dan zulke afmetingen hebben gehad dat er de mogelijkheid was om aan weerszijden langs het altaar van Onze Lieve Vrouw een toegang naar de Raadskapel mogelijk te maken.

In het archief van kerkmeesters bevindt zich een tekening (zie foto pag. 8) van een altaar gewijd aan Onze Lieve Vrouw, met in het midden een grote nis waarin een uitneembaar Mariabeeld stond, aan weerskanten daarvan telkens twee kleinere nissen boven elkaar, en aan weerskanten daarvan dubbele vleugeldeuren.

Dit is waarschijnlijk het altaar geweest waar we het hier over hebben. Wellicht was dit altaar het 'huisje van O.L.V.' dat in de archieven wordt genoemd.

IV. De vicariealtaren

De eerste 23 altaren worden genoemd in de volgorde zoals ze zijn vermeld in de *Acta Visitationis*:

1. vicarie H. Sacrament

De plek als eerste altaar in de opsomming van de *Acta Visitationis* (AV) doet vermoeden dat dit een belangrijk altaar was, evenals de uitkering die erbij hoorde. De aanduiding "ante Corpus Christi" doet vermoeden dat dit altaar voor een kruisbeeld stond, vermoedelijk in de viering voor de muur van het koor. Uit de bronnen blijkt dat er twee trappen waren: een om naar boven te gaan en een om naar beneden te gaan. Dit maakt een dergelijke plaats mogelijk.

Een alternatieve plek is op het hoogkoor, iets ten oosten van de koorafscheiding naar de viering.

Bronvermeldingen:

- 1345: Tadama, Tijdrekenkundig Register (TR), nr 967, wijding altaar H. Sacrament
- 1345: Meisma 1905, p. 255/6, cf. Tadama, ante Corpus Christi
- 1356: Tadama, TR, nr 979, vicarie van H. Sacrament
- 1461: Tadama, TR, nr 1093, 1094, deling tussen vicarie H. Sacrament en Driekoningen
- 1571: Hattink: vicarius venerabilis Sacramenti, D. Gerardus Aitsaick, residet, corput circiter xxxvj flor

2. vicarie Driekoningen en H. Kruis

De aanduiding "quae choro astabat", betekent "die dichtbij het koor stond." Het patrocinium van de Drie Koningen doet denken aan de Dom van Keulen waar in het midden van de (oude) Dom een dergelijk altaar stond. A. Bastemeijer maakt in zijn bijdrage "De Sint Walburgskerk te Zutphen, de zesde kerk van bisschop

Bernold van Utrecht" (*BM Gelre, LXXXVIII* (1997), 6- 32, aannemelijk dat de betrekkingen met Keulen sterk waren. Het patrocinium van het H. Kruis is gebruikelijk voor een vieringsaltaar. Dergelijke vieringsaltaren dienden dan vaak als altaar voor de volksmis. Dit maakt een plaats ten oosten van het graf van Graaf Otto I aannemelijk. Een plaats ten westen van dit graf is echter niet uit te sluiten.

Bronvermeldingen:

- 1356: Tadama, TR, nr 979, vicarie van Driekoningen
- 1385: Toevoeging patroonheilige Erasmus
- 1448: Wijnandt van Resandt, 118. OAZ, inv.nr. 719, ontvangt 12 malder rogge van de Beenpas onder Vorden
- 1461: Tadama, TR, nr. 1093 en 1094, deling tussen vicarie H. Sacrament en Driekoningen
- 1519: SAZ, vicarieën, H. Kruis en Erasmus altaar, *voer it monster*
- 1519: Lindeborn, 220
- 1563: SAZ, vicarieën, H. Kruis- en Erasmusaltaar
- 1571: Hattink, 82, *vicarius trium Regum et S. Crucis fecit capitulum incorporari fabricae capitule, corpus ultra iiii xx flor*

3. vicarie S. Severinus of S. Severus

Over de naam bestaat onduidelijkheid. Hattink noemt S. Severinus of S. Severus. *KBK*, 4, 291 noemt S. Severus, staande in het "nije werck". Linde born noemt S. Severini, maar hij heeft waarschijnlijk de *Acta Visitationis* gezien en overgeschreven.

Ik vermoed toch dat het altaar tegen de oostwand van het noordertransept heeft gestaan. Er is mij (nog) geen goede reden bekend waarom deze wand leeg zou zijn gebleven. De plaats is prominent in de kerk. Niet ondenkbaar is dat het altaar tegen de pijler heeft gestaan tussen noordelijke dwarskapel en noordertransept, maar een reden daarvoor heb ik nog niet kunnen achterhalen.

Ik ga er vanuit dat de visitatoren de viering aan de noordkant via trappen hebben verlaten. Als zij de viering aan de west-

kant via trappen zouden hebben verlaten, zouden zij om de noordoostelijke vieringspijler heen hebben moeten lopen. Dan zou er in hun rondgang nog een extra plek voor altaren hebben gezeten.

Bronvermeldingen:

- 1552: Kerkboeken (KBK) 4, 291, staande in het nieuwe werk, gildealtaar vermoedelijk van de wevers
- 1571: Hattink, 82, vicarius S. Severini episcopi D Theodo ricus Wichardth, residet (noot: S. Severij) corpus circiter xvij flor

4. vicarie S. Michaël

Dit altaar is in verband te brengen met de al eerder genoemde schilderingen in de eerste kapel. De plaats klopt ook met de rondgang van de *Acta Visitati onis*.

De gekozen benadering levert ook een interpretatie op voor de figuur rechts op de schildering. Schenk veronderstelt dus terecht dat dit een St. Jacobus (Major) is. Het vermoeden is derhalve gewettigd dat dit altaar stond in de eerste kapel van de noordzijde van de kooromgang.

Bronvermeldingen:

- 1433: SAZ, vicarieën, Michaël altaar, gesticht
- 1485: Wijnandts van Resandt, 118. SAZ. inv.nr. 1162. Johan Meijerincq vicaris op St. Jacob- en St. Michaëls-altaar
- 1492: Rentebrief vermeld in de Collectie Meinsma, 1e kapel noordkoor omgang, SAZ vicarieën, Michaël en Jacobus altaar
- 1571: Hattink, 82, *vicarius s. Michaelis D. Johannes then Koer, residet, Corpus circiter vij flor.*

5. vicarie S. Cecilia

Lindeborn vermeldt dat de vicaris hebdomadarius was.

Volgens de volgorde in de *Acta Visitationis* zou dit altaar moeten hebben gestaan in de tweede kapel aan de noordzijde van de kooromgang. Van de zeer onvolledig bewaard gebleven schilderingen zijn ondermeer nog zichtbaar: een vrouw met

kroon, staf met uitstulpingen en een bischop.

Zou dit de vicarie van Erasmus, Adrianus, Geertruida en Caecilia kunnen zijn? Vergelijk W.E. Smelt, Inventaris van het Oud-Archief van de gemeente Zutphen, Tweede Stuk (regestenlijst), reg.nr 616 (gesticht in 1435); Van de Wetering, nr 1137 (genoemd in 1489); Tadama, *TR*, nr. 1140 (genoemd in 1490 als vicarie); Tadama, *TR* nr. 1022 (Erasmus) 1385 begeving

Bronvermeldingen:

- 1435: Smelt, 128, reg.nr 553
- 1487: Wijnandts van Resandt, OAZ, inv.nr. 1242, vicaris Gerrit Stuerman
- 1546: KBK, 2, 132
- 1563: SAZ, vicarieën, Gertrudis en Cecilia-altaar, staande in het nieuwe werk (!) Is dit een splitsing van vicarieën? Of zou dat een verkeerde gedachte zijn?
- 1571: Hattink, 82, vicarius S. Ceciliae, D. Welmarus Schultgen, residet, hebdomadarius. Corpus xxvi flor. Ook Lindeborn vermeldt dat de vicaris hebdomadarius was.

6. vicarie S. Thomas en S. Antonius

Van Till zegt in een van zijn rekeningen dat dit altaar in de kooromgang stond. Volgens de volgorde in de *Acta Visitationis* zou dit dan moeten zijn de derde kapel aan de noordzijde van de kooromgang.

Bronvermeldingen:

- 1433: GAZ, vicarieën, Michael en Thomas altaar, gesticht
- 1464: Wijnaendts van Resandt, paf. 119. OAZ, inv. nr. 894. genoemd in oorkonde
- 1489: v.d. Wetering, no 1137, Thomas, Antonius en Blasius altaar
- 1571: Hattink, p. 82, vicarius S. Thomae et s. Antonij D. Simon Kaell, residet, hebdomadarius. Corpus circiter xxiiij flor.
- 1573: KBK, D.v.T., 13

7. vicarie S. Sebastiaan en Elizabeth

Volgens de volgorde in de *Acta Visitationis* zou dit altaar kunnen hebben gestaan in de vierde kapel aan de noordzijde van de

kooromgang. Er zijn geen resten van schilderingen.

Overigens biedt de kapel, waar zich nu de kooromgang van de kerk bevindt, geen aanknopingspunten voor een plaatsing van dit altaar. Een alternatief voor de plaatsing is de kapel aan het hoofd van de kooromgang die wij kennen onder de naam Raadskapel. De plaatsaanduiding in de stukken is hier niet strijdig mee. Heeft er dan geen altaar gestaan in de kapel waar nu de kooromgang is? Het is denkbaar van niet. Waarschijnlijk is de ingang aan het koor al heel oud. Middeleeuwen waren praktische mensen. Zij kunnen zeer wel hebben besloten de kerk een ingang te geven waardoor de kerk direct toegankelijk was tegenover twee ingangen van de immunitet en tegenover het kapittelhuis, namelijk de Proosdijsteeg en de Rode-torenstraat. Het kapittelhuis was het huis dat nu bekend is als 'De Proosdij'. Dit kan dezelfde vicarie zijn als die van Fabianus en Sebastianus.

Bronvermeldingen:

- 1435: Smelt II, reg.nr 616 en reg.nr 695
- 1489: v.d. Wetering, nr 1137, retro chorum
- 1518: SAZ, vicarieën, in raadskapel
- 1545: KBK, 1 (1545), P. 163, restauratie beeld St. Jurriaan staande op een altaar in de raadskapel
- 1571: Hattink, 82, vicarius S. Sebastiani et Elizabeth, D. Joannes Huerinck, hebdomadarius, residet. Corpus circiter xvij flor

8. vicarie Vier Leraren

Het altaar stond in de vierde kapel van de kooromgang aan de zuidzijde. Zie wat de plaatsing betreft verder wat hierboven staat, vóór de rondgang langs de altaren wordt verteld.

Bronvermeldingen:

- 1435: Smelt, I, reg.nr 616, II, reg.nr 695
- 1489: v.d. Wetering, nr. 1137
- 1553: SAZ, vicarieën, Vier leere altaar
- 1560: SAZ, vicarieën, Kerkvaderaltaar
- 1571: Hattink, 83, vicarius quatuor Doctorum D. Wilhel mus Antsinck,

residet, hebdomadarius. Corpus habet proprias audes et circiter xxx flor.

- : Meinsma, inl. pag. 33, de librije wordt gebouwd achter heer Wilhem Aessack en Johan Besselynck's altaren (Rek. 1555, 122)

9. vicarie O.L.V. en S. Christophorus

Het altaar stond in de derde kapel van de kooromgang aan de zuidzijde.

Bronvermeldingen:

- : SAZ, vicarieën, Maria, Christoffel, Dorothea en Pancrarius altaar
- 1489: v.d. Wetering, nr 1137
- 1566: KBK, 4 (1566), 360
- 1571: Hattink, 83, vicarius divae virginis Mariae et S. Christophori, D. Johannes Besselinck, residet, hebdomadarius. corpus circiter xxxij flor
- : Meinsma, inl. pag. 33: de librije wordt gebouwd achter heer Wilhem Aessack en Johan Besselynck's altaren (Rek.1555, 122)

10. vicarie vier maarschalken

Volgens de volgorde van de *Acta Visitationis* is de plaats van dit altaar vermoedelijk de tweede kapel aan de zuidzijde van de kooromgang.

Bronvermeldingen:

- 1394: SAZ, vicarieën, Vier Maarschalken altaar
- 1395: SAZ, vicarieën, Vier Maarschalken altaar
- 1482: Wijnaendts van Resandt, 119; OAZ, inv.nr. 697, vicaris in 1482 Herman Smedeken
- 1489: v.d. Wetering, no 1137
- 1571: Hattink, 83, vicarius quatuor maarschaltorum D. Theo doricus Spitholt, residet. Corpus xviii flor
- 1591: KBK, E.A. (1591), 30, in de kooromgang.

11. vicarie S. Petrus en Paulus apostelen vicarie Paulus en Matthias

Volgens de volgorde van de *Acta Visitationis* is de plaats van dit altaar vermoedelijk de eerste kapel aan de zuidzijde van de kooromgang.

Bronvermeldingen:

- 1327: Tadama, TR, nr. 957, mogelijk betrekking hebbend op deze stichting altaar St. Paulus en Matthias
SAZ, vicarieën, Petrus en Paulus altaar
- 1424: SAZ, vicarieën, Petrus en Paulus altaar
- 1471: Tadama, TR, nr 1091. vicaris van Petrus en Paulus
- 1485: Wijnaendts van Resandt, 119. OAZ, inv.nr. 1162, vicaris heer Derrick Roese
- 1505: Tadama, TR, nr 1166, vicarieën van Paulus, Ludger en cunera
- 1565: SAZ, vicarieën, Petrus en Paulus altaar
- 1571: Hattink, 83, vicarius s. Petri et Pauli Apostolorum Theodoricus Blanckelil, non residet. corpus circiter xxxv flor. B: Blanckebyl en vij flor

12. vicarie St. Laurens vicarie van St. Johan Baptista en St. Laurentius

Volgens de volgorde van de *Acta Visitationis* is de plaats van dit altaar vermoedelijk de oostzijde van het zuidertransept.

Bronvermeldingen:

- 1464: Wijnaendts van Resandt, 202; OAZ. inv.nr. 881, vicaris van St. Johan Baptista en St. Laurentius heer Gerrit van Herven
- 1549: GAZ, vicarieën, Laurentius en Joh. de Doper altaar
- 1571: Hattink, 83, vicarius S. Laurentij D. Nicolaus Merckinck. Corpus circiter xxxv flor

13. vicarie St. Andreas vicarie St. Andreas en Mattheus

Volgens de volgorde van de *Acta Visitationis* en de aanduiding "bij de trappen" vermoed ik dat de plaats van dit altaar stond tegen de westzijde van de zuidoostelijke vieringspijler, omdat dat het dichtst bij mogelijke trappen van het koor en viering is. De vloer van de viering moet minstens één meter boven de vloer van het schip hebben gelegen, te oordelen naar het niveau van de vloer van het schip en de zijbeuken. Ik ga er vanuit dat de viering trappen heeft gehad in ieder geval aan de noord en de zuidkant, zie voor de rede-

nering hiervoor bij het altaar van St. Sever(in)us.

Bronvermeldingen:

- 1327: Tadama, TR, nr. 957, stichting altaar vicarie St. Andreas en Mattheus
- 1486: SAZ, vicarieën, vooraan bij het koor aan de zuidzijde
- 1554: KBK, N.G. 20, rechterzijde van het koor bij de trappen
- 1571: Hattink, 83, vicarius S. Andree D. Andreas Kranenborch, residet, primissarius. Corpus habet propriam domum et circiter xix flor
Verder noemt Meisma (coll) deze kapel als eerste kapel aan de zuidzijde en oppert Schenk de mogelijk van een plaats in het transept.

14. vicarie St. Ludger e.a. vicarie van Ludger, Cunera en Walburgis

Dit altaar heeft vermoedelijk tegen de westzijde van de oostelijke pijler in de doorgang van het zuidertransept en de zuiderwarkapel gestaan, of tegen de oostwand van de zuiderwarskapel, de huidige Anna-kapel, of tegen de westzijde van de zuidoostelijk vieringspijler. Deze plaatsen passen op zich in de volgorde van de *Acta Visitationis*. Het wapen van Herman Bushof, de stichter van de vicarie, bevindt zich in het gewelf van het zuidertransept.

Bronvermeldingen:

- 1505: Tadama, TR, nr. 1166, vicarieën van Paulus, Ludger en Cunera (ruiling tussen Paulus en Ludger en Cunera?)
- 1571: Hattink, 83, vicarius S. Ludgeri et aliorum D. Petrus a Stienbargen, residet, custos ecclesiae. Non est particeps omnium presentiarum ecclesiae; habet enim circiter xl flor
Zie ook Lindeborn, 220.

15. vicarie S. Simon en Judas

Dit altaar heeft vermoedelijk gestaan tegen de westzijde van de zuidoostelijke vieringspijler, of de vijfde pijler van het schip aan de zuidzijde. Dit past in de volgorde van de *Acta Visitationis*. Het is een van de twee plekken tussen de zuidertransept

Bronvermeldingen:

- 1571: Hattink, 83, *vicarius S. Symonis et Judae apostolorum D. Bernardi moerse, residet. Corpus habet propriam domum et xviii flor*
(Stephanus, Simon en Judas)
1440: SAZ, *vicarieën Stephanus altaar*
1494: SAZ, *vicarieën Stephanus, Simon en Judas altaar*
1563: SAZ, *vicarieën Stephanus, Simon en Judas altaar*

16. vicarie S. Anna en Nicolaas

Dit altaar stond bij de preekstoel. Zou het kunnen dat dit die vierde pijler van het schip is geweest?

Bronvermeldingen:

- 1320: SAZ, *vicarieën, Nicolaas altaar*
1342: Tadama, TR, nr. 963, *vicaris van St. Nicolaas*
1353: Tadama, TR, nr. 976, *altaar van St. Nicolaas*
1369: Tadama, TR, nr. 1002, *wijding altaar van St. Nicolaas (?)*
1483: Lensen en Heitling, 170, *Anna gilde 1483 op dit altaar ondergebracht*
1547: KBK, 1547, 23, *zuidzijde*
1565: SAZ, *vicarieën, Nicolaas altaar*
1571: Hattink, 84, *vicarius S. Annae et Nicolai D. Andreas Yttersum, sensibus orbatus est. Corpus circiter xxx flor*

17. vicarie HH. Onnozele Kinderen

Dit altaar heeft vermoedelijk tegen de westkant van de derde pijler van het schip aan de zuidkant gestaan. Dit is niet strijdig en het zou kunnen kloppen met de schildering op de pijler. Deze schildering is geïnterpreteerd als een "Quo vadis?"

Een andere interpretatie is echter mogelijk. De apostel Philippus wordt meestal uitgebeeld met een kruis in zijn hand. De apostel Jacobus de Mindere met een knots. De kleinere figuur links op de schildering zou symbolisch kunnen staan voor de Onnozele Kinderen (Innocentes). Deze vicarie wordt genoemd bij Lindeborn en Wijnaedts van Resandt als SS. Inno-centrum, Philippi & Jacobi Apostolorum (Lindeborn, 220. *sub patronatu Comitum Zutphaniensis*).

Bronvermeldingen:

- 1383: SAZ, *vicarieën, Philippus, Jacobus en Innocentium altaar*
1554: KBK, N.G., 41, *bij St Annen altaar*
1571: Hattink, 84, *vicarius S. Innoventium D. Henricus Lochemensis, residet*
1592: KBK, N.G., 24

18. vicarie. S. Margaretha

Een niet beantwoorde vraag is waarom de graven van Gelre en Zutphen juist hier een vicarie hadden. Kan de romaanse westbouw of de gotische westbouw een verdieping hebben gehad waarop er één stond en kan de aanduiding *capella comitis* een restant daarvan zijn? Bekend is dat de middeleeuwse kerk de neiging had altaren zo min mogelijk te verplaatsen en, als het toch moest, dan de heilige een plek te geven zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke.

Het altaar kan tegen een van de zuidelijke torenpijlers hebben gestaan.

Linderborn, 220, noemt deze vicarie als volgt: *S. Margarethae in Capella Principis dicta de Graven Capel, cujus Possessor a distributionibus, quibus fruuntur ii qui Choro et Officio intersunt, extraneus est. Sub patronatu Comitum Zutphaniensis*. Wijnaedts van Resandt noemt deze vicarie helemaal niet.

Bronvermeldingen:

- 1427: Tadama, TR, nr. 1049, *kapel St. Margaretha*
1427: SAZ, *vicarieën, Margaretha altaar*
1571: Hattink, 84. *Officium capellae S. Margaretae filius consulis Arnemensis studet non gaudet presentibus. Habet in vertis circiter xlii flor. In B variant: et non gaudet etiam residens praesentibus ecclesiae*

19. vicarie S. Barbara

De plaatsaanduidingen geven volgens Meisma en Schenk aan aan dat dit altaar onder de toren of onder het orgel stond. Dit moet dan gezien de volgorde in de *Acta Visitationis* tegen een van de noordelijke pijlers van de toren geweest zijn. De schilderingen tegen de tweede pijler onder de toren, die een ridder met krijgs-vanen en een Madonna voorstellen, zijn

niet met de Patrocinia van Barbara en Matthias in verband te brengen. Het is dus waarschijnlijk dat het altaar tegen de eerste pijler heeft gestaan.

Bronvermeldingen:

- 1381: SAZ, vicariën
- 1385: Wijnaendts van Resandt, pag. 120; OAZ, inv.nr. 300
- 1486: Smelt II, reg.nr 810
- : SAZ, vicarieën, *Matthijs en Barbara altaar*
- 1492: Wijnaendts van Resandt, 120. OAZ inv.nr. 1344
- 1571: Hattink, 84, *vicarius S. Barbarae virginis D. Joannes Stakebrant, pastor in Gorsel primissarius. Corpus circiter xi flor. B variant: non residet, sed agit pastorem in Gorsel, primissarius*

20. vicarie S. Lambertus

De prachtige late muurschildering op deze derde pijler aan de noordzijde van het schip was in de 19e eeuw al zichtbaar. Zij was toen groter dan wat er nu nog van over is. De tekening die Leemans in 1863 van deze schildering heeft gemaakt laat onder de nog bewaard gebleven Kruisiging rechts een bisschop zien, wat een interpretatie als St. Lambertus toelaat.

Op grond van het bovenstaande vermoed ik dat het altaar van St. Lambertus toelaat, St. Gereon en St. Victor tegen de derde pijler van het schip aan de noordkant heeft gestaan. In Wijnaendts van Resandt wordt over dit altaar niets vermeld.

Bronvermeldingen:

- 1457: SAZ, vicarieën, *Lambertus, Gereon en Victor altaar*
- 1477: v. Heel, 21, *Gereon en Victor*
- 1567: SAZ, vicarieën, *Lambertus, Gereon en Victor altaar*
- 1571: Hattink, 84, *vicarius S. Lamberti D. Rutger Schwerth, Sacellanus ecclesiae. Corpus circiter xxviii flor. B. variant: residet*

21. vicarie S. Catharina

Volgens de redeneringen zoals hiervoor geformuleerd, én op grond van de volgorde van de *Acta Visitationis* moet dit altaar tegen de vierde pijler van het schip aan de noordkant hebben gestaan.

Bronvermeldingen:

- 1478: v. Heel, 27, nr. 31
- 1557: SAZ, vicarieën, volgens een 20e eeuwse aantekening een gildealtaar
- 1570: KBK, no 4, 271, tegen een pijler
- 1571: Hattink, p. 84, *vicarius S. Catharinae D. et Magister Bernardus Bouhusius, residet. Corpus xiii flor*

22. vicarie S. Martinus

Lindeborn, 220, noemt: *S. Martini & Mariae Magdalena, Sub patronatu Comitiss Zutphaniensis*. Schenk onderscheidt een bisschop en een ridder tegen de westzijde van de vijfde pijler aan de noordzijde van het middenschip. Ter Kuile een bisschop en een St. Georgius. Als dit juist is, is dit in verband te brengen met het altaar van St. Lambertus, Gereon en Victor. St. Gereon en St. Victor werden altijd als ridders afgebeeld. Deze veronderstelling leidt echter tot een ongerijmheid. De altaren van St. Martinus en St. Agnes zouden dan niet meer tegen een pijler hebben kunnen staan en zouden derhalve tegen de oostwand van de noorderdwarskapel hebben moeten staan. Dit is onlogisch. De visitatoren zouden deze altaren dan op de vierde en vijfde plaats in hun lijst hebben opgenomen en niet op de 22e en 23e plaats.

Ik ga er vanuit dat de visitoren de altaren echt in de volgorde van hun rondgang hebben afgewerkt. Ik ga er ook vanuit dat zij de viering aan de noordkant hebben verlaten. Als zij de viering aan de westkant zouden hebben verlaten en om de noordwestelijke vieringspijler heen hadden moeten lopen, zouden zij of een lege pijler hebben moeten zien, zonder altaar, of het altaar van St. Sever(in)us - *quod non* - een ander altaar dat we niet kennen. Uitgaande van deze redenering is de laatst denkbare plaats van het altaar van St. Lambertus,

St. Gereon en St. Victor de derde pijler van het schip aan de noordkant.

Volgens de redeneringen hiervoor geformuleerd en op grond van de volgorde van de *Acta Visitationis* moet dit altaar tegen de vijfde pijler van het schip aan de noordkant hebben gestaan.

De schildering tegen deze pijler is merkwaardig. Een late voorstelling van 'de koperen slang' is over twee figuren heen geschilderd. De linkse daarvan is een bisschop. Dit zou St. Martinus kunnen zijn. De iconologie verzet zich hier niet tegen. St. Martinus wordt vaak afgebeeld als ridder te paard die zijn mantel deelt met een arme, naakte man, maar wordt ook afgebeeld als bisschop. De rechter figuur is geïnterpreteerd als een St. Georgius door Ter Kuile, maar Kiezebrink zag er een St. Margaretha in. Ook ik ben geneigd om er een vrouwenfiguur in te zien. Dit zou dan in lijn zijn met de patrocinia van dit altaar.

Bronvermeldingen:

- 1381: Wijnaendts van Resandt, 120, OAZ inv.nr. 278. koop jaarrente, vicaris heer Johan Gelys
1571: Hattink, 84, *vicarius S. Martini d. Andreas a Luchteren, residet, Corpus circiter xx flor*
-----: SAZ, vicarieën, *Martinus altaar*

23. vicarie S. Agnes

Volgens de redeneringen hiervoor geformuleerd en op grond van de volgorde van de *Acta Visitationis* moet dit altaar tegen de westkant van de noordelijk ke vieringspijler hebben gestaan. De schilderingen bieden geen aanknopingspunt, maar ook geen strijdigheden.

Bronvermeldingen:

- 1571: Hattink, 84, *vicarius S. Agnetis D. Carolus de Aerssen, residet. Corpus habet propriam domum et circiter xxv flor*
1603: SAZ, vicarieën

Tot zover een poging tot plaatsbepaling van de 23 vicarieën die in de *Acta Visitationis* zijn genoemd. Een rondvraag vol onzekerheden. De al eerder genoemde Schenk geeft naast de al genoemde altaren, nog de volgende altaren:

24. Bartholomeus

Van dit altaar is geen enkele plaatsaanduiding bekend of af te leiden.

Bronvermeldingen:

- 1304: Meinsma, 1905, gesticht, aflaat i.v.m. wijding
1565: genoemd
Lindeborn, pag, 220, "sub patronatu Comitibus Zuthpaniensis

25. Crispinus

Bronvermeldingen:

- 1537: KBK, nr 1 (1537) 1. schoenmakers-altaar in nieuwe werk
1552: KBK, 4 (1552), in nieuwe werk

26. Joost en Ewold

Bronvermeldingen:

- : SAZ, vicarieën, *Joost en Ewold altaar*

27. Elfdusent Maagden

Bronvermeldingen:

- 1339: SAZ, vicarieën, Elfduizend maagden altaar
1427: SAZ, vicarieën, Elfduizend maagden altaar

28. Maria en Walburga

Het is denkbaar dat dit hetzelfde altaar is als altaar nr. 14 van de *Acta Visitationis*, vanwege het Walburga patrocinium dat ook daar voorkomt. Een probleem is dan wel dat we drie stichtingdata hebben. Nadere bestudering van de stukken kan hier wellicht licht op werpen.

Bronvermeldingen:

- 1501: SAZ, vicarieën, *Maria en Walburga altaar, gesticht (schrijffout van Schenk?) H. Maagd en Walburga*
1510: Tadama, TR. nr. 1176, *stichting vicarie H. Maagd en St. Walburga*

29. Martelarenaltaar

Bronvermeldingen:

- 1560: KBK, nr 4, 160
1566: KBK, nr 4, 352

30. Olaf/Odulphus

Bronvermeldingen:

- 1460: SAZ, vicarieën, *Olaf altaar*,
Olaf>Odolphus gilde begrafenis
gilde?

31. Remigius en Franciscus

Bronvermeldingen:

- 1500: SAZ, vicarieën, Remigius en Franciscusaltaar, gesticht in nieuwe kapel noord

Voorzichtige constatering

De conclusie is dat van dit rijtje van acht altaren:

- er van één altaar met zekerheid een plaats is te bepalen;
- er van twee slechts twee mogelijke plaatsen resteren, nl. noorder- of zuiderdwarskapel;
- er van vijf nog geen nadere plaatsaanduiding mogelijk is.

Dan zijn er in het Tijdrekenkundig Register van Tadama berichten over altaren die nog niet nader geïdentificeerd konden worden. In chronologische volgorde zijn dat:

- 1422: nr. 1045, belofte stichting
nieuw altaar
1423: nr. 1046, toestemming drie altaren te stichten
1427: nr. 1050, stichting vier nieuwe vicarieën
1435: nr. 1061, beurtelings drie nieuwe vicarieën vergeven
1457: nr. 1091, opdracht aan een vicarie in de kerk
1486: nr. 1125, tienden aan de vicarieën in de kerk
1518: nr. 1183, hertog Karel begeeft prebenden
1518: nr. 1198, hertog Karel begeeft prebenden

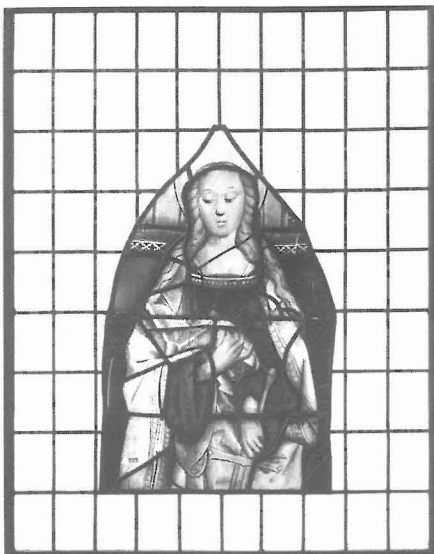
BIJLAGEN

I priesters/vicarissen

- 1367: L. van Vreden, Tadama, TR. nr 997.
1375: vicaris van de St. Walburgiskerk, Tadama, TR. nr. 1009.
1477: Lubbert Tollener, vicaris van St. W., Tadama, TR. nr. 1110.
1489: v.d. Wetering, no 1137, geeft namen van 16 vicarissen. Zijn deze thuis te brengen naar hun vicarieën?
-----: andere namen van vicarissen in v.d. Wetering.

II ordening van altaren naar eerste voorkomen in de stukken

- 1304: -- --, S. Bartholomeus
1327: AV 12, SS Petrus en Paulus App.
1327: AV 13, SS Andreas en Mattheus
1339: -- --, Elfdusent Maagden
1342: AV 16, S. Anna en Nicolaas
1345: AV 1, H. Sacrament
1356: AV 2, Driekon. en H. Kruis
1381: AV 22, S. Martinus
1383: AV 17, SS Phil. & Jac. & Innoc.
1385: AV 19, S. Barbara
1394: AV 10, SS IV Marschalch.
1427: AV 18, S. Margaretha
1433: AV 4, S. Michel
1433: AV 6, S. Thomas
1435: AV 8, SS IV Doct
1435: AV 7, S. Sebast & Elizabeth/Seb & Fabianus
1440: AV 15, Steph, Simon & Judas
1457: AV 20, S. Lambertus
1460: -- --, S. Olaf/Odulphus
1464: AV 14, SS Joh. Bapt + Lau
1478: AV 21, S. Catharina
1487: AV 5, S. Cecilia
1489: AV 9, O.L.V. & S. Christophorus
1500: -- --, S. Remigius en Franciscus
1501: -- --, Maria en S. Walburga
1505: AV 14, SS Ludger et al.
1510: -- --, H. Maagd en Walburga
1552: AV 3, S. Severinus/Severus
1560: -- --, SS Martelaren
-----: AV 23, S. Agnes

Glas afkomstig uit de Walburgiskerk nu in Rijksmuseum, Amsterdam.

Gebruikte literatuur en afkortingen

AV Acta Visitationes
 KBK Kerkeboeken in het archief van de Kerkmeesters.

Kiezebrink, H.H., *Wandeling door de St. Walburgiskerk te Zutphen*. (Zutphen De Walburg Pers 1962).

Kuile, Dr. E.H. ter, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving*. Deel IV, "De provincie Gelderland", tweede stuk, "Het Kwartier van Zutphen". ('s-Gravenhage 1958).

Leemans, C., "Nieuw ontdekte muurschilderingen". in: *Verhandelingen der Kon. Ac. van Wetenschappen*, II, 2e stuk, 1860, 7-19; afd. Letterkunde II, 1863, 2e stuk, 1-29.

Lindeborn, J., *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis etc., Coloniae Agrippinae* (Joachim à Metelen 1670).
 Matthaeus, A., *Analecta* (1738), dl. I, 732.

Meinsma, K.O., "De aflaten van de St. Walburgiskerk te Zutphen", in: *Archief Aartsbisdom Utrecht*, XXX (1905), XXXI (1906).

OAZ Inventaris van het Oud-Archief van de Gemeente Zutphen (geciteerd bij Wijnaendts van Resandt).

Tadama, Mr. R.W., *Tijdrekenkundig Register van alle oorkonden in het Stedelijk Archief te Zutphen berustende*, eerste deel (stad algemeen), (Zutphen, W.J. Thieme, 1854); (Dr. W.J.A. Huberts), -, twee deel (instellingen) (Zutphen, W.J. Thieme, 1862).

Schenk, J., *De pijler-, muur- en gewelfschilderingen in de Walburgiskerk te Zutphen*. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam (augustus 1985).

SAZ Stadsarchief Zutphen.

Smelt, W.E., *Het Oud Archief van de Gemeente Zutphen*, 2 delen (Utrecht 1941).

Wijnaendts van Resandt, W., *De vicarieën in Gelderland* (Amsterdam 1943).

Wetering, H. van de, "Verschillende stukken over het Kapittel van Zutphen", in: *Archief Aartsbisdom Utrecht*, VIII (1880), IX (1881).

